

Rusínová, Zdenka

Depronominální adverbia

In: Rusínová, Zdenka. *Tvoření staročeských adverbií*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1984, pp. 87-110

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122053>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DEPRONOMINÁLNÍ ADVERBIA

Tato skupina adverbíí se vyznačuje řadou specifických rysů, které ji odlišují od ostatních. Na první pohled je patrné, že adverbia tvořená z plnovýznamových slov (substantiv, adjektiv, sloves) měla a mají poněkud jiné významové rysy než adverbia vzniklá ze základů, které neoznačují denotát přímo, nýbrž způsobem nepřímým, tj. tak, že se na něj ptají, ukazují, odkazují apod. Od ostatních adverbíí se tedy depronominální odlišují zejména sémantickou povahou odvozovacího základu. Depronominální adverbia byla ve své naprosté většině zformována už v časovém období praslovanském a pračeském. Již tento fakt znamená, že se při jejich výzkumu ocitáme v období starším, než tomu bylo u ostatních skupin adverbíí,⁹³⁾ a to v období, jehož slovní materiál je zkoumán obvykle historickou lexikologií a etymologií. Přesto však tyto útvary z našeho popisu staročeských adverbíí vyloučit nechceme. Vede nás k tomu především ta závažná okolnost, že tzv. depronominální adverbia jsou součástí soustavy adverbíí a že svým systémem podob a významů ovlivnila — jako nejstarší skupina — strukturu adverbíí odvozených a odvozovaných od ostatních slovních základů. Navíc si zaslouží naši pozornost i proto, že byt jsou útvary tak starými, přesto nešlo ve staročeském lexikálním materiálu o soubor stálý a neměnný. I tato adverbia prodělala ještě dosti změn, než byla vytvořena soustava dnešní.

Poznámka. Soubor zkoumaných adverbíí byl získán excerpací GebSl, StSl a doplňkovou excerpací z těchto staročeských památek: LegJidM, LegJidD, LegApŠ, ModlKunh, LegApD, LegDuch, LegSilv, LegJakK, LegUmučKL, LegUmučK, LegMar, GlosOpat, Túl, CestMil.

Při popisu tohoto souboru adverbíí bylo nutno zodpovědět jednu závažnou otázku: proč považujeme ještě za účelné zabývat se souborem, jehož vznik a jednotlivé segmenty byly tak zevrubně popsány a vysvětleny

⁹³⁾ Za nejstarší považuje J. Jahn adverbia zájmenná a číslovková, srov. jeho Slovánské adverbium, Praha 1966, str. 62—65.

v Etymologickém slovníku slovanských jazyků (dále EtymSISLJaz.)⁹⁴⁾ Jde nám tu tedy o otázku, kterou řeší každý, kdo se zabývá historickou slovo-
tvorbou, o otázku vztahu etymologie a historické slovo-
tvorby.

O etymologii se píše u autorů Erharta a Večerky⁹⁵⁾ toto: „V slovní zásobě každého jazyka je . . . i nemálo slov, jejichž staré svazky s příslušnou slovní čeledí byly zastřeny v důsledku vývoje hláskového, slovo-
tvorného nebo sémantického, respektive v důsledku zvláštního sociálního fungování takového slova nebo věci jím označené. Takovéto souvislosti, které nejsou evidentní a nenabízejí se na první pohled, je možno odhalit jen pomocí potřebných speciálních znalostí a metod.“ To jest pomocí ety-
mologie.

Slovo-
tvorná teorie požaduje od formací přicházejících v úvahu jako vhodné objekty pro slovo-
tvorné zkoumání, především aby byla zachována dvojčlenná struktura pojmenování, a to ve smyslu báze — příznak. Aby tedy bylo patrné, co je pojmovou třídou jevu a co jeho příznakem, kvůli kterému pojmenování vzniklo; je přitom lhostejné, zda se realizuje v pojmenování báze i příznak, nebo především příznak. Z tohoto požadavku vyplývá, že útvar musí být segmentovatelný na slovo-
tvorný základ a odvozovací formant. Významy segmentů musejí být přitom postižitelné. Je důležité, aby byl jasný význam především toho segmentu, který vyjadřuje část příznakovou. Alespoň jeden segment musí být využíván i u jiných formací, a to v obdobném smyslu jako u formace modelové. S předchozím požadavkem souvisejí projevy jisté produktivnosti slovo-
tvorného formantu, tedy možnost jeho opakovaného užití s jiným základovým formantem. Slovo-
tvorba počítá i s opačným projevem slovo-
tvorné aktivity, totiž s výskytem téhož základu v různých formacích, z čehož plyne jedna z žádaných vlastností základu: jeho slučitelnost s různými formanty. Tyto požadavky mohou být splněny všechny a v hojné míře, anebo jen zčásti a v míře minimální. Přesto však i pak lze mluvit o slovo-
tvorném aktu nebo procesu. Z uvedených projevů produktivnosti, modelovosti a slovo-
tvorné aktivity vyplývá požadavek prediktability významu u posuzovaných formací.⁹⁶⁾

Ačkoli jsou tyto požadavky slovo-
tvorné teorie zkoumány především v plánu synchronním, domníváme se, že je naší povinností prověřit jejich použitelnost v plánu diachronním, a to i na souboru slov, který byl popsán etymology. Při historickém popisu je nutno uvědomit si hranice slovo-
tvorby a etymologie zvláště přesně. Nechceme suplovat, tím méně jen přejímat výsledky etymologického zkoumání. Naopak si chceme na základě těchto výzkumů ujasnit vztahy v souboru prominálních adverbii,

⁹⁴⁾ Kopečný, František: op. cit. sub 10.

⁹⁵⁾ Erhart, Adolf — Večerka, Radoslav: Úvod do etymologie, skriptum, Brno 1975, str. 2.

⁹⁶⁾ Dokulil, Miloš: K otázce prediktability lexikálního významu slovo-
tvorně motivovaného slova, SaS 39, 1978, 244n.

identifikovat slovtvorné vztahy a procesy, díky jimž formace vznikly, a charakterizovat tak strukturně sémantické rysy tohoto souboru adverbíí.

Staročeská pronominální adverbia se na rozdíl od ostatních skupin adverbíí vyznačují tím, že počet jejich odvozovacích základů je omezen. Obměny těchto základů v derivátech nejsou příliš velké, změny, jimiž vznikly, se v mnohém podobají změnám pravidelným, morfologickým, a to jak pravidelností formantu, tak i pravidelností dosahovaných významových změn. Tento rys vyplývá z jiného faktu charakterizujícího pronominální adverbia: je jím rozhodující úloha, kterou při jejich vzniku hrála analogie. Uplatnila se tu v široké míře, a to ve dvou dimenzích (aplikujeme-li tu Furdíkovo pojetí analogie).⁹⁷⁾ Vertikální analogii lze vidět ve vztazích řady typu: *tudy, kudy, onudy, jinudy*, horizontální pak ve vztazích řad *kde, kam, kudy, kdy, kako; tde, tam, tudy, tdy, tako* atp.

Poznámka. Furdík považuje za horizontální dimenzi analogie vztah typu *učit — učitel*, za vertikální dimenzi vztahy *učitel — spisovatel — nositel*... V analogii vidí hybnou sílu tvoření slov. Analogickou slovtvorbu charakterizuje jako tvoření slov napodobením morfematické struktury existujících derivátů bez ohledu na fundující slovo. Proto považuje za univerzálnější dimenzi vertikální (paradigmatickou), která působí i tehdy, když fundující slovo chybí.

Při výběru slovtvorných prostředků se i u deprominálních adverbíí projevila neohebnost adverbia jako faktor spolupůsobící při výběru a tvorbě slovtvorného formantu. Jinými slovy, formant musel být zakončen tak, aby výsledkem byla formální podoba neohebného slovního druhu — adverbia. (O tomto předpokladu píše Dokulil,⁹⁸⁾ že slovnědruhová mluvnická přípona neohebných slov stojí v absolutním konci slova a zařazuje je do příslušného slovního druhu.) Na formální podobu adverbia mohl působit ještě jeden faktor, který je považován za součást slovtvorného formantu: je to předpona předložkového původu (srov. např. *odkud, dotud* atd.), která ovlivnila výběr zakončení, jako by šlo o skloňovaný tvar např. ve formacích *odkud, dotud* chybí koncové *-y* (*kudy, tudy*), které je v základovém tvaru. Formy *odkud, dotud* tak připomínají spojení předložky s bezkoncovkovým genitivem pl. Na rozdíl od desubstantivních a deadjektivních adverbíí nejde u deprominálních typů o ustrnutí pádových koncovek zájmen. Tento závěr si můžeme udělat jednak z výkladů k jednotlivým adverbíím v EtymSlSlovJaz, jednak studie Jahnovy.⁹⁹⁾ Byly to částice, které se připojovaly ke starým zájmen-

⁹⁷⁾ Furdík, Juraj: Slovtvorná analógia a analogická slovtvorba, JazČas 21, 1970, str. 54n.

⁹⁸⁾ Dokulil, Miloš: Tvoření slov v češtině I, Praha 1962, str. 157.

⁹⁹⁾ Jahn, Jan: K vývoji slovanských místních adverbíí na *-de, -mo, -od*, Sborník prací jazykovědných a literárněvědných II, philologica IV, 1961, str. 5—32. Viz tam také názory Zubatého a Hujera o tom, že např. tvar *ide instr.* se naopak vyvinul z adverbíí, a to z formantu *m(o)*.

ným kořenům. Tyto částice vyjadřovaly různé významové protiklady místa, směru, prosekutivnosti („kterou cestou“), času i způsobu. Zájmené základy se pak podílely na celkovém významu adverbialním takovými významy, jako jsou tázací, ukazovací, diferenciacní, odkazovací atp. a také difference v rámci deixe, tj. poukazování na předměty bližší nebo vzdálenější.

Deprominální adverbia souvisejí se svými základy pronominálními jen velmi volně (na rozdíl od daleko těsnějších vztahů fundačních u adverbíí tvořených ze substantiv, adjektiv a sloves). Je otázka, zda jsme vůbec oprávněni označovat tato adverbia jako deprominální. Fundační vztah zájmený se týká pouze kořenů (*k-*, *t-*, *j-*), vzácněji útvarů širších (*jin-*, *on-*, *vš-*). Starobylost tohoto druhu adverbíí a způsob příbuznosti se zájmeny budí spíš dojem, že šlo o využití starých zástupných tázacích a deiktických forem, z nichž se zformovaly jednak útvary skloňované (zájmena) a jednak útvary nesklloňované — adverbia. (Nelze však mluvit o časově paralelním vzniku zájmen a zájmených příslovci, lze se jen domnívat, že zájmené základy byly významově rozlišeny v uvedeném rozsahu, když posloužily jako odvozovací základy pro vznik zástupných výrazů s okolnostním významem.

Adverbia deprominální souvisejí po stránce své výstavby se zájmenými základy tázacími, ukazovacími a osobními, se základem diferenciacním a zevšeobecňujícím. Jsou to: *k-*, *t-*, (*ten*), *j-*, *s-*, *on-* (ukaz.), *já*, *on-* (osobní), *co-*, *jin-*. *vš-*.¹⁰⁰) Adverbia od pronominálních základů jsou z hlediska slovtvorné analýzy dvojího druhu. Jednak jsou to útvary, které považujeme z hlediska současného za nesegmentovatelné, a jednak útvary, jež lze segmentovat snadno a i v popisu současné češtiny má jejich slovtvorba své místo. První druh odvozenin tvoří adverbia základního repertoáru typu *kde*, *kam*, *kady*, *kudy*, *kdy*, *kda*, *kehdy*, *kako*, *koli*; *tam*, *taďy*, *tudy*, *tďy*, *tako*; atp., druhou skupinu odvozeniny typu *někde*, *nikde*, *kdekoli*, *nedakde* apod. Částice, kterými byly zájmené základy obměňovány, byly tedy rovněž dvojí: ty, které vytvářely adverbialní povahu derivátu a jsou mósitelkami významových rozdílů (místo, směr, prosekutivnost, čas, způsob, míra, účel, příčina), a pak ty, které tyto významy pouze zesilovaly nebo jinak pozměňovaly (vyjadřovaly indiferentnost, libovolnost, negaci). Zatímco první jsou zřejmě nástroji významové mutace, druhé pouze význam základu modifikují. Mezi základy, které uvádíme v první skupině, existovaly různé vztahy hierarchie vznikové, analogické aj., např. ve výrazu *kady* se mluví o *ka-*ovém základě vzniklém podle podoby *kam*. Podobně je tomu ve výrazu *jady* a v jiných, jak o tom podává svědectví EtymSISIJaz v příslušných heslech.

¹⁰⁰) Základy jsou uvedeny ve zjednodušené podobě, bez ohledu na to, jak vypadá jejich rekonstruovaná podoba praslovanská.

Formální struktura

Pro všechna slovanská zájmena a příslovce s *k*-ovým základem se počítá s rekonstruovanou podobou základu **ku-*. (EtymSISLJaz 2, str. 392). Tato podoba byla nositelem významu tázacího a teprve následující částice v roli formantů jí dodávaly význam okolnostní (nebo zájmenný).

Základ *kde* býval rozšiřován o částice *-ž*, *-že*, *-ž-to* (GebSl 30). V těchto podobách plnil funkce adverbia a spojky. Prostá podoba *kde* nebo uvedené zesílené podoby se stávaly základy pro odvozování prefixy *ni-* a *ně-*: *nikdĕ*, *nikdĕž* (Túl), *nikde* „nikde, na žádném místě“ (StSl 937), *nĕkde* „na blíže neurčeném místě, místy, tu a tam, někde, kdekoli, někam, kamsi“ (StSl 503). Základ *kde* rozšířen o *-s* měl význam neurčitý: *kdes* (GebSl 32), podobný význam měly i formace s předponou *neda*: *nedakdes* „ledakde, kdekoli“ (StSl 424).

Základ *kam* měl ve staré češtině podobu *kamo* (analogickou s *kako*, *kamo*, *jinamo*) (GebSl 15), později *kam* (LegJidD). Byl rovněž zesilován na formu *kamže* (GebSl 15), *kamož* (Túl) a *kamožkolivĕk* (Túl). Přípony *-koli* a *-kolivĕk* dodávaly základu význam libovolnosti. V záporné podobě s předponou *ni-* se vyskytovaly formy *kame*, *kamo*, které byly analogicky zakončeny (jako *kde*, *kake*, *jako* atd.): *nikam*, *-e*, *-o* (StSl 935). Záporné podoby vznikaly také se základy zesílenými o *-ž*: *nikamož*, *nikamež* (StSl 935). Prefix *ně-* dodával neurčitý význam: *nĕkam* „na místo blíže neurčené, kamkoli, někam“ (StSl 500).

Prazáklad *k*-ový se nachází i v podobách *kudy*, *kady*, pocházejících z podob *kpd/-ad* (EtymSISLJaz 2, 371). Byly zesilovány částicemi *-ž*, *-ž-to* (GebSl 173). Spojovaly se s předponami *ně-* a *ni-* a s příponami *-si* a *-koli*, např.: *nĕkudy* „někudy, nějak“ (GebSl 558), *nikudy*, *nikady*, *-ž*, *-ýž* „žádným směrem, cestou, nijak, ničím, naprosto, vůbec“ (StSl 944, 933), *kudys(i)*, *kudykoli* (GebSl 173), *kady*, *kadykoli* (GebSl 8). Se základem *kud-/kad-* souvisejí i útvary vzniklé spojením s předložkami *do* a *od* v záporných variantách: *nidokadž*, *nidokudž* „na věky, nikdy“ (StSl 930), *donĕkud*, *donĕkad*, *donikud* „poněkud“ (GebSl 299), *odkad* (LegSilv) a podoba *pokud/-ad* (EtymSISLJaz 2, 572).

K základu *kdy* byly připojovány přípony i předpony (nebo formy plnící tuto roli). Elementem příponové povahy bylo *-s(i)*, které dodávalo základu význam neurčitosti: *kdys*, *kdysi* (GebSl 33). Předpony modifikovaly význam záporem a indiferentností: *nikdy* (*-ý*, *-ýž*, *-ie*, *-iež*)// *nikda* „nikdy, v žádném čase, v žádnou dobu, nikdy jindy, v žádném případě, ani v jednom případě, ani jednou, ani na chvíli, nikdy na věky, za žádnou cenu, rozhodně, určitě, za nic“ (StSl 938), *nĕkdy* „kdysi, v blíže neurčené minulosti, jednou v minulosti, někdy, leckdy, nejednou, kdysi, jednou v budoucnu“ (StSl 504), *nenikdy* „někdy, tu a tam, leckdy, nezřídka“ (StSl 576). Variantou *kdy* a jeho významů bylo *gda* (LegJidM) a analogickými formacemi *gdas* (LegJidD), *kdasi*, *kdaž*, *kdažto* (GebSl 30), *nĕkda* „kdysi,

někdy, leckdy, jednou, dříve nebo později“ (StSl 502), *nenikda* „někdy, tu a tam, leckdy“ (StSl 576), *nikda*, -ž, -á // *nikoda* „nikdy, v žádném čase, ani v jednom případě, ani na chvíli, nikdy, na věky, v žádném případě, za žádnou cenu, vůbec“ (StSl 936).

Staročeské *kehdy* souvisí s *k*-ovým základem spojeným s částicí *g*-ovou a forantem *-dy* (EtymSlSlJaz 2, 350). Tvar *kehdy* se mohl spojovat se *-ž(e)* a *-ž-to*: *kehdyž(e)*, *kehdyžto* (GebSl 34).

Způsobové adverbium *kako* mohlo fungovat v podobách *kak*, *kako*, *kake*, *kakž(e)*, *kakžto* (GebSl 9), a to i s prefixy indefinitními: *někak(o)*, *někake*, -ž (StSl 498, GebSl 9, 552) s významem „neznámým způsobem, jakkoli, poněkud, částečně“, se záporným prefixem *ni-*: *nikake*//*nikako*, *nikakž*, *nikakeže*, *nikakžti* „nijak, žádným způsobem, v žádném případě, nikdy“ (StSl 933). Význam libovольnosti dodával prefix *neda-* a sufix *-kolí(věk)*: *nedakaks* (StSl 424), *kakžkolí(věk)* (GebSl 10), sufix *-s(i)* význam neurčitosti: *kakosi*, *kakos* (GebSl 10).

Konkurenční verze adverbia *kak(o)* — podoba *jak(o)* — vystupovala v analogických formacích se stejnými významy. K tomuto závěru nás vede vymezení jejích významů ve slovnících a paralelní užití některých tvarů i v rámci jedné památky: *kakž kolí*, *nekak*, *jakšto* (LegJidM), *nikakž*, *jakšto* (LegJidM). Základní tvar *jak(o)* (GebSl 591) byl zesilován o *-ž*: *jakž* (LegJidM, LegUmuč), *jakž* (ModlKunh) a dále o *-to*: *jakšto* (LegJakK, LegJidM a jinde) a ještě dále o *koli*: *jakšto koli* (LegApŠ), s prefixy *ně-* a *ni-*: *nějak* „blíže určeným způsobem, jakkoli“ (StSl 489), *nijak* (*-jakžž*, *-jakež*) „nijak, žádným způsobem, naprosto, vůbec“ (StSl 933).

Poznámka. Zánik *j*-ových zájmen a adverbii (kromě *jaký*, *jak(o)*) byl zřejmě způsoben významovými a funkčními přesuny mezi podobami *k*-ovými a *j*-ovými. *K*-ová zájmena byla původně tázací a z této funkce se dostávala do vyjadřování relace, *j*-ová zájmena byla anaforická a měla rovněž blízko ke vztazným. Přes tento spojovací můstek pak se *j*-ové formace objevovaly i ve funkci tázací a jejich anaforická funkce zanikla. Pozice *jak(o)* byla navíc posílena jeho spojkovou platností. U forem s forantem *-ž* byl protiklad interogativnosti a relativnosti neutralizován nejříve (*jakž-kakž*), sekundárně pak u adverbii tázacích: *jak*, *kak*. V těchto konkurenčních vztazích obstála vždy jen jediná forma.

Se základním tázacím významem *k*-ového základu souvisí i stč. *koli* // // *kolě* s původním významem „kdy“. Šlo o relativně samostatné slovo, později připojované k ostatním adverbiiu pronominálním ve významu zevšeobecnujícím (EtymSlSlJaz 2, 356): *koli* (GebSl 80), s ním souvisí *nikoli* „naprosto ne, v žádném případě, žádným způsobem“ (StSl 940). Rozšířením *koli* vzniklo *koliko*, měrové zájmenné adverbium (EtymSlSlJaz 2, 364). Mohlo být samostatné i jako součást jiných adverbii: *koliko* (GebSl 82), *několikokrát* „více než jednou“ (StSl 508, GebSl 82), s příponou *-s*, *-si*: *kolikos*, *kolikosi* (GebSl 83). Blízké podobou i významem mu

bylo (ni)kale, nikalež „v žádném případě, za žádných okolností“ (StSl 935).

Základ *kter-* jenž je společný zájmenu relačnímu a indefinitnímu a některým staročeským adverbii, se vztahuje rovněž k základu **ku-*ovému (EtymSISlJaz 2, 386). Analogicky s *kde* existovala podoba *některde* s významem „někde“ i „někam“ (GebSl 557), podle časového adverbia *kdy* pak existovalo *některdy* (StSl 516, GebSl 557). Prosté podoby **kterde* a **kterdy* doloženy nejsou. To souvisí zřejmě s tím faktem, že u základu *kterš-*lo o význam „který z obou nebo z více“ (a o význam tázací neurčitý). Tento význam se v otázce na místo a čas neuplatňoval (ani dnes taková podoba neexistuje, lze se zeptat jen podobou atributivní ve spojení se substantivem označujícím název místa nebo určení času). Uplatnil se až v otázce na způsob: ve shodě s *jak(o)*, *kak(o)* existovalo i *kterak* (*kolivěk*) (CestMil); předpony *ně-* a *ni-* dotvářely význam formace na neurčitý a záporný: *některak(o)* „nějak, blíže neurčeným způsobem, jakkoli, poněkud, trochu, částečně“ (StSl 514), *nikterak* „nijak, žádným způsobem, za žádných okolností“ (StSl 943, GebSl 556).

Druhým významným základovým morfem je zájmenný základ *t-*ový. V EtymSISlJaz (2, str. 707) je považován v podobě *tv-* za kořen celé řady zájmen i zájmenných příslovcí. I v tomto případě existují formace primárnější, nepodléhající slovtvorným rozborům: *tu* : *u-*ový derivát od *t-*ového základu, od původu deiktický útvar, později s významem časovým a místním (EtymSISlJaz 2, str. 701), doložený např. v ModlKunh a v CestMil. Analogicky s *kam(o)* vzniklo i *tam(o)* (LegJidD, LegUmučKl), podle *kdy* fungovalo *tdy* (LegMar); podoba ukazuje na zánik *jeru* ve tvaru *tdy*, ale jde o tvar sporný (EtymSISlJaz 2, str. 668), a konečně podle *kak(o)* existovalo i *tak(o)*, *take* (Túl, LegUmuč, ModlKunh). Mimo analogické řady s *k-*ovými formacemi vzniklo *tuž* (LegApŠ). (Jedinou paralelu mělo snad v *juž*.) Existovaly také podoby vzniklé z *t* + *-ody* / *-ady*: *tudy*, *tady*. Měly význam místní: *tady* (LegApŠ) a způsobový: *tudy* (LegUmuč). K primárním podobám je třeba přiřadit ještě útvary vzniklé spojením s *g-*ovou částicí: *tgъda(y)* / (*togъda -dy*). Jde o analogii s *kogъda* (EtymSISlJaz 2, str. 667). Vzniklo tak adverbium *tehdy* (LegApŠ, LegUmučKl, ModlKunh). Kontaminací s tímto adverbium snad vzniklo *tuhdy* (EtymSISlJaz 2, 694). Vztahy analogie spojovaly formy *koli(ko)* a *tolí(ko)*. Od *t-*ového základu existovaly podoby (*ne*)*toliko*, (*ne*)*tolike* „nikoli tolik, nejenom, ale i“ (StSl 797), dále pak varianta *stolko* (GlosOpat), (*ne*)*stoliko* (StSl 765).

Významy těchto základních podob byly zesilovány a obměňovány. Dělo se tak jednak reduplikací: *tuto* (LegJakK), příponou *-ož/ež*:¹⁰¹ (*ne*)*tolikož* (StSl 797), *takož* (LegDuch), *takéž* (LegJidM, ModlKunh), příponou *-t/-to*: *netolikt*, *netolikto* (StSl 797), záporná podoba se tvořila prefixem *ne-*: *netak* (GebSl 632), *netolikt*, *netoliko* (StSl 797). K podobám *tudy/tady* vznik-

¹⁰¹) Jde o adjektivizovanou podobu *také*, z ní pak vzniklé *takéž(e)*, srov. EtymSISlJaz 2, str. 635.

ly předložkové spřežky: *dotad*, *dotud* (v zesílené podobě *dotudž*, *dotadžto*, *dotavad*, *dotovad* „až po ten čas“) (GebSl 312), *odtad* (LegApŠ) a *potud/-ad* (EtymSlSlJaz 2, 578).

Jako pronominální základ posloužilo i celé zájmeno *ten* (*ta*, *to*). Tvořila se od něho adverbia z předložkových pádů: *naďto* (StSl 66), *proto* (Modl-Kunh), *mezi tojů*, *mezi tiem* (GebSl 349), *potom* (LegJidM), *zatím* (Leg-Umuč), *za tiem* (LegDuch); zesílením vzniklo *najpotom* „nejposledněji, nakonec“ (StSl 117), *napotom* (StSl 2155). (Posledně jmenované útvary lze považovat za vzniklé druhotnou adverbializací, tedy již od hotových adverbii.)

Odvozeniny se společným zájmenným základem *j*-ovým byly k odvozeninám *k*-ovým ve zvlášť těsném vztahu. (Srov. výše o *jako*.) Stejnou funkci jako *kam* a jeho odvozeniny plnily výrazy *jam*, *jamo*, v zesílené podobě *jamž*, *jamže*, *jamžto* a s příponou *koli* — *jam(ž)koli* (GebSl 598, EtymSlSlJaz 2, str. 237). Navíc šlo o analogické tvary i s formami *tam(o)*, *jinam(o)* atd. Paralelnost tvarů od různých základů typu *kady*, *tady* podpořila zajiště i existenci formy *jadyž* (LegJidD, LegUmučKl). Měla význam prosekutivní, ve spojení *jady* — *tady* sloužila jako spojka.¹⁰²⁾

Se zájmenným kmenem *jb* zřejmě nesouvisí rozšířené a frekventované adverbium (*j)už(e)*.¹⁰³⁾ Jeho podoba s již uvedenou formací *tuž* a adverbialní časový význam však opravňují jeho uvedení v našem materiálu. Fungovalo v podobách *juž* (GebSl 659), *juže*, *jiže*, *už* (GebSl 673), *již* (CestMil).

Analogie spojovala zřejmě i již uvedené formy *kolik(o)*, *tolik(o)* s *j*-ovými variantami *jelik*, *jeliko*, *jelikož*, *jelikožto* „kolik, jak velice, jakou měrou“ (GebSl 626). Spojení *jelikož* — *toliko* plnilo funkci dnešního výrazu *kolik* — *tolik* (GebSl 626). Jak uvádí EtymSlSlJaz (2, str. 297), podobný význam vyjadřovaly i výrazy *jeliz*, *jelize*. Formy *jelik(ž)*, *jelikož* přešly přes význam měrový a zřetelový ve spojkou důvodovou (srov. tamt. str. 281 a také Bauer, op. cit. str. 295). Šlo v podstatě o uvolnění jednoho ze synonymních prostředků pro jinou funkci.

Celkem ojedinělý je tvar *jekud-ž* „pokudkoli, nikdy“ (GebSl 624). V EtymSlSlJaz se o něm praví, že vznikl chybou opisovače, správný tvar zní *doněkudž* (2, str. 278). Gebauerem zaznamenané nejasné spojení *do jekudkoli* je sporné především jen v tom, že po předložce nebylo použito tvaru s náslovným *ň*, který by byl náležitý. O možnosti existence tvaru

¹⁰²⁾ Srov. Bauer, Jaroslav: op. cit. sub 2, str. 219.

¹⁰³⁾ Kopečný v EtymSl uvažuje o spojení s *jb*- nebo s psl. *junъ* (str. 156), v EtymSlSlJaz 2, str. 297 se spojení se zájmenným základem *jb* neuvádí, vidí se s Erhartem možnost spojení se zájmenným základem *ja*-. R. Večerka upozorňuje, že v stsl. je doloženo *u/ju* jednak jako interjekce, jednak jako adverbium (a spojka). Podoba *ju* má indoevropskou etymologii (srov. Sadnik-Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den Altkirchenslavischen Texten, Heidelberg 1955, etymologické heslo č. 1037).

jekud- podávají jisté svědectví tvary *odňadž, doňadž* (LegJidM), které předpokládají existenci tvaru **-jad(ž)*, avšak jejich funkce byla spojková. Brzy se staly spojkami také původní adverbialní výrazy *doniž, doňudž, doněž, doněvadž; poňadž, poniž, ponědž* (srov. Bauer, op. cit. str. 247—250 a 220).

Zájmenný základ *jnъ-* (EtymSISIJaz 2, str. 313) umožňoval analogické tvoření tvarů podle *kde* — *jinde* (GebSl 651), *kam* (*tam*), *jinam(o)* (LegMar, LegJidM), podle *kudy* — *jinudy / jinady* (GebSl 650), podle *odtad* je i *otjinad* (GebSl 650). Časovému *kdy* odpovídalo *jindy* (GebSl 651). Tento tvar vystřídal starší podobu *jinehda* (EtymSISIJaz 2, 311), spojenou analogií s tvarem *kehdy*. Zvítězila tedy jiná analogie, a to s tvary *kdy* a *tdy*, tvary *jinehda* i *kehdy(-a)* zanikly. Způsobovému *kak(o), jak(o)* odpovídal tvar *jinak(o)* (GebSl 650). Z komparativu *jináčějie* vznikla pak forma *jináč(-e)*, srov. tamt.

Dalším zájmným základem, který se uplatnil ve slovtvorbě adverbii, byl základ *vъchъ*, staročesky *veš, všě, vše*. Měl význam zevšeobecnující, celistvostní. Existovaly od něho odvozeniny *všudy* (CestMil), *všady* (LegJakK, CestMil) s významem místním, vzniklé analogickým formantem *-od/-ad*. Z posledně jmenované podoby vznikl předložkový útvar *otevšad* (Túl).

Poznámka. Ztrátu koncového *-y* po předložce *od(e)* lze vyložit tak, že při odvozování fungoval tvar *všady*, jako by šlo o jmenný základ, tudíž slovtvorný proces měl povahu adverbializace (srov. výše). Na tento postup mohlo mít vliv jiné spojení předložky a základu *vš-*, tentokrát ale pocházejícího ze zájmena *všechen*, tedy ze skloňovaného tvaru: je jím jednak *ovšem* (LegJakK, Túl), v podobě *neovšem* „ne docela“ (GebSl 578) mělo význam totalitně zevšeobecnující „naprosto, úplně“, později stupňovací „nadto“, pak už jen jisticí (EtymSISIJaz 2, 739, 564), jednak pak existoval tvar *zavše* „vždy“ (LegApŠ, LegJidD).

Časovým významům s formantem *-dy* odpovídá formace *vešdy* (Modl-Kunh), *všdy*, (*vždy, vešdy*) (LegApD, LegMar), *nevěšdy* („nevždy, nikoli vždy, ne pokaždé, nikoli stále“ (StSl 883). Tato podoba byla zesilována na podobu (*ne*)*vždycky*, ojedinele *nevdycky* „nevždycky, nikoli stále“ (StSl 883). Formy typu *tehdy, kehdy* měly paralelu i od základu *vš-*, bylo jí adverbium *všehdy* (EtymSISIJaz 2, 747).

Z pronominálních základů méně produktivních je třeba uvést především základ *s-ový*. Byl nositelem deiktického významu ve vztahu k blízkému předmětu (EtymSISIJaz 2, 607) — na rozdíl od *t-ových* zájmen, které poukazovaly na předmět vzdálenější. Se základem *s-ovým* souvisí adverbium *zde/sde* (LegUmučK, LegJidD, Túl). Je to *sъ* + formant (částice) *de*, která přiřazuje toto adverbium k řadě *kde, jinde* atd. (EtymSISIJaz 2, 625). K řadě *kad-, tad-, jinad* lze připojit ojedinelý výskyt tvaru

sada v časovém významu (15. stol.).¹⁰⁴⁾ S tímto základem souvisí adverbium *sěm, sěmo* (LegUmučK, LegJidD). Také tento tvar je součástí analogické soustavy adverbíí (*tamo, kamo* apod.), zde však modifikované vokálně (snad kvůli původnímu vyjádření významového protikladu) (srov. EtymSISIJaz tamt.).

Adverbia *dosad, dosud, dosavad, dosovad* (GebSl 303), *posud/-ad* (EtymSl-SIJaz 2, 577) dotvářejí ks-ovému základu tvary analogické s *koď/kad, tďd/tad* atd. Souvisejí se stsl. adverbium *soďě* a se základem *sa-*, který se hlásí rovněž k s-ovému kořeni (EtymSISIJaz 2, 578). Jako ostatní podobné útvary (*odtad* apod.) mají zakončení na souhlásku.

Do soustavy tvarů spjatých analogií formální i významovou patří také formace vzniklé ze zájmenného základu *onъ*. Na tyto odvozeniny máme ze staré češtiny do 14. stol. jen málo dokladů. S řadou *kde, tde* . . . souvisí *onde* „tam, tamhle, na onom místě, v dohledu mluvčího a posluchače,“ ve významu slučovacím pak je spojeno s dalším adverbium: *ondeť — tuť, onde — onde, onde — tam, zde i onde* „někde, místy“ (StSl 480), *ondeno* „tam, tamhle, v dohledu posluchače; odkaz na dříve uvedené místo“ (StSl 481). Ojedinelý doklad pouze z PisUK je uveden na analogický tvar *s tu — onu*, se kterým se vyskytovalo v páru: *tu — onu* „tu, tam“ (StSl 487). S řadou *kudy, tady* . . . souvisejí tvary *onudy: zde i onudy* „tu i tam, na různých místech“, *tamtudy onudy* „tam tou cestou“ (StSl 487), *onady: zde i onady* „tu i tam, blízko i daleko“, *tam onde* „na onom místě“ — odkazovací, *sudy i onady* „tudy i onudy“ (StSl 479). K podobám *kam, tam* lze přiřadit *onam, onamo: sem onam* „různými směry“, *onam* „někam jinam, na ono místo, tam“ (StSl 480). S adverbii *kdy-tďy* je analogické *onďy* „onehdy, nedávno, minule, potom, později“ (StSl 482), s tvary *tehďy(a), kehďy* souvisí *onehda, onehďy, oneda* „před nedávným časem, nedávno, minule“ (StSl 483). Adverbium typu *kako, tak(o)* odpovídá tvar *onak: tak — onak* „jinakým způsobem, různě“ (StSl 479). Od tohoto tvaru existuje komparativ *onačějje* „poněkud jinak, trochu jinak“ (StSl 479). V EtymSISIJaz 2, 520 se pak uvádí *onak(o)*.

Z reflexivního zájmena *se* (*sobě*) vznikl útvar *násob* s významem „po sobě, za sebou, krát, násobeno stejným počtem“ (StSl 283).

Z nepřímého pádu zájmena *já* bylo odvozeno *mnedle* „pro mne, tedy“ (GebSl 383), analogické s *jehodle, tohodle*. Záhy však ztratilo význam účelový a zřetelový a pokleslo ve formální částici (EtymSISIJaz 1, 56; 2, 424).

Některé odvozeniny zájmena *co* se svými významy interogativně příčinnými a účelovými přibližují významům tázacím, a to zejména způsobovým pronominálních adverbíí typu *jak*. Po příčině se ptalo i samo zájmeno *co* „proč“ (LegUmuč), zevšeobecňující význam záporný dodala

¹⁰⁴⁾ České muzeum filologické 5, 282 a Šaur, Vladimír: O domněle a skutečně přejatých pronominálních a adverbálních partikulách, *Slavia* 46, 1977, str. 113–119.

předpona *ni-*: *ničs-e* (StSl 923—930), význam částečnosti „trochu, poněkud, do jisté míry“ měla podoba s prefixem *ně-*: *něčso* (StSl 418), spojením s předložkou *pro* vzniklo *proč* (LegUmuč, CestMil), po účelu se ptala formace s prefixem *na-*: *nač* (StSl 26), význam zřetele (míry) vyjadřoval výraz s prefixem *s(e)-*: *šeč (byl)* (LegUmuč). Kromě formantů, které by bylo možno označit jako plnovýznamové, objevovaly se na konci slova ještě částice zesilovací, hlásky potvrzující slovnědruhovou povahu formace, a konečně i hlásky paragogické, tj. náhodně přidávané.

K typicky zesilujícím formantům patřilo *-to*, *-č*, *-věk*, *-va-*. *T*-ové částice se vyskytovaly v zesilovací funkci i u zájmen: *kyto* (které takto získalo skloňovatelnou podobu 1. p.; podoba *ky* by byla po zániku *jeru* pravděpodobně zanikla), *tento* (EtymSlSlJaz 1, 328 n.); částice *-věk* byla později zkrácena na pouhé zesilovací *-v* (tamt. 331n.). Částice *-va-* se vsouvala mezi základ a významotvorný formant: *dosavad*. Dalším elementem bylo *-ž(e)*. Obvykle jím bylo dosaženo relačního odstínu: tím byl dosavadní útvar jednak jakoby potvrzen ve své roli a částečně modifikován, případně se jeho role měnila na spojkovou.

Paragogický element dodávaný mluvčím bezděčně na konec útvaru lze vidět v některých vokálech (*-o*, *-e*) i konsonantech *-k(y)*. Nešlo však jen o nahodilý způsob zakončení, u adverbí se vždy posílila analogie podoby absolutního konce slova (svědčí o tom malá rozrůzněnost těchto zakončení: *-o*, *-e*, *-k(y)*). Tvary, jež nebyly ustrnulou pádovou formou, měly vypadat jako některé typické frekventované zájmenné adverbium (*kamo*, *kako*, *kde*, *kdy* apod.).

Významová struktura

V této struktuře se uplatňují základní protiklady okolnostního významu: místo, čas, způsob. Vznikala-li adverbia z kteréhokoli základu, hotový derivát musel být posláze v souladu s těmito existujícími protiklady, i když jsme už byli svědky toho, že k jistým významům projevují afinitu i jisté základy, např. deadjektivní a deverbální adverbia vyjadřují převážně způsob, průvodní okolnosti, desubstantivní pak místo a čas. Nejinak tomu bylo i při vzniku adverbí depronominálních. Zájmenné základy však byly (a jsou) nositeli specifických významů, které se pak odrážely i ve struktuře depronominálních adverbí. Byla to především existence dvou protikladných významů: tázacího a netázacího. V rámci netázacího významu se vydělovaly dále významy relační, deiktické, anaforický, diferenciativní a generalizující. Tyto významy se modifikovaly odstínem neurčitosti, libovlnnosti a záporu. Předložky v roli předpon specifikovaly základní význam ještě o význam svůj. Vznikal tak poměrně složitý systém, ve kterém se rozdělil význam místa na lokativní, lativní a jemu blízký význam prosekutivní, a vedle vlastního způsobu existovalo ještě vyjádření míry,

omezeněji i vyjádření příčiny a účelu. Ve srovnání s novočeským vyjadřováním byl složitější a rozčleněnější především obecný význam místní.

Poznámka. Igor Němec¹⁰⁶⁾ ve stati věnované záporným zájmenným příslovcím rozeznává ve struktuře *ni + k-ový* základ tři sémantické komponenty pro místo — poziční „na místě“, cílový „na místo“, směrový „cestou“; pro čas — durativní „v době“, singulativní „jednou“, ingresivní „do budoucna“.

J. Jahn¹⁰⁶⁾ rozeznává tři stupně deixe a čtyři tzv. statokineticke řady.

stupeň	I	II	III	IV
1	<i>sъde</i>	<i>sěmo</i>	<i>sođu</i>	<i>otъsođu</i>
2	<i>tu</i>	<i>tamo</i>	<i>tođu</i>	<i>otъtođu</i>
3	<i>onъde</i>	<i>onamo</i>	<i>onođu</i>	<i>otъonođu</i>

Rozšíříme-li tento systém o další základy i formanty, pak dává náš materiál možnost vymezit pro lokativní význam tázací a relační prostředky: *kde, kdež, kdeže, kdežto*; netázací druhy: prvního deiktického stupně *tu*, zesílené *tuto, tady, zde*; druhého deiktického stupně *tam*, třetího deiktického stupně *onde, ondeno, onu, onady, onudy*; v diferenciacním významu *jinde*, v generalizujícím *všudy*, v neurčitém významu *někde, kdes, některde*, ve významu libovlnosti *kdekoli, kdežkoli, nedakdes*, v záporu *nikdě, nikde, nikdež*; ve specifikacním významu předložkovém pak *mezitójú, mezitiem* „místy“.

Význam lativní tázací (a relační) se vyjadřoval výrazy: *kam, kamo, kamže, kde, jam, jamo, jamž, jamže, jamžto*; význam lativní s deixí 1. stupně *sěm, sěmo*; deixe 2. stupně *tam, tamo*; deixe 3. stupně *onam, onamo*; v diferenciacním významu *jinam, jinamo* a také *onam*; v generalizujícím *všady*, z Jahnova materiálu citujeme i *všamo*;¹⁰⁷⁾ v neurčitém významu *někam, některde*; ve významu libovlnosti *kamkoli, kamkolivěk, kamožkolivěk, jamžkoli*, ve významu záporném *nikam, nikame, nikamo, nikamež, nikamož, nikde*; ve specifikacních významech s předložkami *odkad, odtad, odtud, dotad, dotud, dotavad, dosud, dosad, dosavad, dosovad* „až po toto místo“, *odjinud, odjinad, odevšad* (pův. psáno *ot-*). Velmi frekventované výrazy *kam* a *kde* bylo možno zaměňovat (srov. i v některých současných dialektech, ovšem jen ve významu lativním, nikoli v lokativním).

Významu lativnímu stojí velmi blízko význam prosekutivní. K jeho vydělení nás vede jednotná formální podoba, tj. vyjádření pomocí sufixu

¹⁰⁶⁾ Němec, Igor: Systém záporných zájmenných příslovcí v staré i nové češtině, LF 39, 1978, str. 292—294.

¹⁰⁶⁾ Jahn, Jan: op. cit. sub 99, str. 5—32.

¹⁰⁷⁾ Jahn, Jan: op. cit. sub 99, str. 16.

-*od*, -*ad*. (Formace tohoto typu s předponami — předložkami považujeme však už za nositele významu směřového, srov. předchozí odstavec.) Tázací a relační prosekutivní význam vyjadřovaly výrazy *kudy*, *kudyž*, *kudyžto*, *kady*, *jadyž*, *jadyžto*, relační a ukazovací *tuhdy*, *onudy* a *onady* (ve spojeních *tudy* i *onudy*) „tamtudy“, diferenční význam mělo *jinady*, *jinudy*, neurčitý význam *někudy*, *kudys*, *kudysi*, význam libovolnosti *kudykoli*, *kadykoli*, záporný význam *nikudy*.

Významy místa i času jevíly ve vyjadřování jistou příbuznost. Již výše jsme upozornili na přechody mezi výrazy označujícími místo, čas (příp. způsob). Realizují se i u adverbíí pronominálních. Navíc je zde jistá paralela v určování času a určování místa. V obojím případě hrál roli mluvící objekt jako „nulový“ výchozí bod pro určení blízkosti nebo vzdálenosti místa (*zde* / *tu* — *tam* — *onde*) a podobně pro určování vzdálenosti časové. Abstraktnost roviny časové však má svá specifika. Kromě výrazů dotazujících se obecně na dobu (*kdy*) a odkazujících k ní (*tehdy*) existovaly výrazy umožňující poměrně podrobně vymežit různé časové úseky (pomocí předložek a zájmenného adverbia: *dotud* aj.), ale nešlo-li o relační užití, anaforu nebo o poměr dvou časů, vztahovaly se obvykle všechny výrazy jen k bližší nebo vzdálenější minulosti. Deixe v časové dimenzi se tedy realizovala od minulosti až po okamžik promluvy. Budoucnost byla zahrnuta v obecných výrazech *kdy*, *vešdy* a jiných.

Časový tázací (případně netázací relační) význam vyjadřovala adverbia *kdy*, *kda*, univerzální *kde*, *koli*, *kdaž*, *kdažto*; *kehdy*, *kehdy(že)*, *kehdyžto* „když“; význam blízký deiktickému a odkazovacímu významu mělo *tdy*, *tehdy*, *ondy*, *onehda*, *oneda*, *onehdy*. Jde tu o deixi vzdálenějšího období v minulosti, zřídka v budoucnosti (*potom*, *později*). Bližší přítomnost, tedy analogii s 1. deiktickým stupněm vyjadřovala adverbia *juž* (*e*), *již*, *už* „nyní“ a posílením tohoto významu vznikl dnešní význam „již“. Diferenční význam měly výrazy *jindy*, *jinda*, zevšeobecňující pak *všdy*, *vešdy* (-ž-), *zavše*, vymežující a odkazující význam mělo *jekudž* a ve spojení s *koli* (*jekudkoli*) mělo význam libovolnosti; neurčitý význam měly formace *kdas*, *kdasí*, *někdy*, *někda*, *nenikdy*, *nenikda* „někdy, tu a tam, leckdy, nezřídka“; záporný význam: *nikdy*, *nikda*, *nikdaž*, *nikoda* „nikdy, v žádném případě, ani v jednom případě, ani na okamžik, nikdy na věky“, podobný význam měl i výraz *nidokadž* /-udž; *nevždycky*, *nevešdy* „nevždycky, nikoli vždycky, nikoli stále“.

Specifické významy vymežovací dodávaly předložky. Výrazy *dosad*, *dosud* zesílené *dosavad*, *dosovad*, *dotad*, *dotud*, *dotovad*, *dotavad* měly význam „až po tento čas“ (srov. výše jejich významy místní), týž význam jako v současné češtině měl výraz *meziťiem*, k předešlému ději odkazovaly výrazy *zaťiem*, *zatťim*, *potom*, *napotom*. Poslední místo v pořadí dějů označoval výraz *najpotom* „úplně nakonec, nejpozději“.

Význam způsobu u plnovýznamových adverbíí je velmi široký a nenasnadno rozčlenitelný. Adverbia pojmenovávají nejen nejvlastnější kvality,

kteře jsou vlastn dějům pravideln nebo často,¹⁰⁶⁾ ale i nejrznji vlastnosti nahodil, doprovodn, „vlastn okolnostní“ a jin. K těmto rozlinm významům rzn odkazují depronominální adverbia způsobu. Představují po stránce vrazov nejbohatěji zastoupenou skupinu. Jsou v ní nejen vlastn prostředky vyjadřující jen způsob, ale ocitají se v ní i výrazy vyjadřující primrn místo i as. Blízkost významů času a způsobu (známou i z vývoje spojek a typů souvětí) ukazuje i mořnost opan, tj. primrn zpsobov adverbium mohlo být pouřzvno i ve významu asovm; je jím *nikako* (*nikake*, *nikakř*, *nikakeže*), jehoř zpsobov význam „v řdnm pripad“ je téměř synonymn časovému „nikdy“. (Srov. později břny posun u *jak*).

Ponvadř se způsob neuskutenuje v řdn linern dimenzi prostorov nebo asov, kter by se vztahovala na blízkost k mluvícímu subjektu, neobsahuje rzn stupně deixe. (Jedin dimenze, ve které se jst druhy způsobu mohou realizovat, je míra: ta je při prmm pojmenování (nezstupnm) vyjadřována stupnvnm; srov. v nařem materiálu doklady *jinc(jeje)*, *onaeje*.

Staroesky materiál této skupiny adverbii vyazuje jeřt jednu zvlřtnost. Jiř od stari vrstvy památek (ModlKunh, LegJidD, LegUmuč, LegJidM) se vyskytují vedle tvarů tvořených od *k*-ového základu (*kako* atd.) i tvary od *j*-ového základu (*jako* atd.). Tento paralelismus trvá v podstatě po cel sledovan období (srov. víře).

Základní tázací a relační formou byla adverbia *kak*, *kako*, *kakř*, *kakřt*, *kakže*, *kakto*, *kakt*, *kakti*, *jako*, *jakř*, *jakoř*, *jakřto*; *kterak*. Odpovdac a univerzální deiktickou formou byly výrazy *tak*, *tako*, *take*, *tuř*, *takoř*, *takeř*, *také*, *takže* a i primrn prosekutivní *tud*. Diferenan význam mlo *jinak*, *jinako*, *jinc*, *jine* a forma od základu *on* — *onak*. Neurit význam vyjadřovaly výrazy *nkak*, *někake*, *někako*, *nějak* (fungovalo i ve významu libovlnosti), *kakos*, *kakosi*, *některako*. Význam libovlnosti byl vyjadřován výrazy *kakokoli*, zeslen *kako kolivk*, *kakř koli* (v LegJidM a zřejm i jinde se jiř blř významem spojce pripustkov), *jakřtokoli*, *nedakaks*, „ledajak, jakkoli“.

Poznámka. Významem by sem patřila i formace *vřak* „vřelikm způsobem“, který se ale přes analogickou korelativn částici stala spojkou.

Zporn podoby vyjadřovaly buď naprost popření jakéhokoli způsobu:¹⁰⁶⁾ *nikako*, *nikake*, *nikakř*, *nikakeže*, *nikakřt*, *nikady* (primrn prosekutivní); *nikoli*, *nikale(ř)*, *nikterak*, *nijak*, *nijakř*, *nijakeř*; nebo bylo

¹⁰⁶⁾ Srov. o této problematice Komárek, Miroslav: Prspvky k esk morfologii, AUPOL, philologica 41, Praha 1978 a nověji Skoumalov, Zdenka: Nkter otázky mluvnického popisu eskho a ruského adverbia I, Studie ze slovan. jazykovědy II, Praha 1979, Kabint cizích jazyků, str. 113—181.

¹⁰⁶⁾ Igor Němec charakterizuje význam predpony *n* jako negaci vřech prvkv dan třd ve stati Systém záporných zájmenných prslovv v star i nov eřtin, L.F. 39, 1978, str. 292—294.

možno vyjádřit zápor pouze k určitému konkrétnímu způsobu, a to výrazem *netak*.

Poznámka. Igor Němec podrobil výzkumu prominální adverbia záporná.¹⁴⁰⁾ Konstatuje, že téměř všechna adverbia lze modifikovat záporkou *ni-* a předponou *ně-*. Formace takto vzniklé jsou součástí vyšších systémů a řad. Prefixy *ně-* a *ni-* byly zaměnitelné, a to za situace, že se děj nerealizoval. Spojení *ne + ně-* mohlo vyjadřovat zesílení záporu: *neněkdy* „ani v jednom případě“. Formace s *ni-* a *ně-* vyjadřovaly tyto významy:

a) *nikde* — *někde*

1. *nikde*, na žádném místě — *někde*, na určitém místě
2. *nikam*, na žádné místo — *někam*, na neurčité místo

b) *nikudy* — *někudy*

1. *nikudy*, žádnou cestou — *někudy*, neurčitou cestou
2. *nijak*, žádným způsobem — *nějak*, neurčitým způsobem

c) *nikda* — *někda*

1. *nikdy*, v žádné době — *někdy*, v neurčité době
2. ani v jednom případě — *nejednou*, občas
3. *nikdy* v budoucnu, v záporné větě „*nikdy* navěky“ — *jednou*, dříve nebo později

nikdy — *někdy* má podobné protiklady

d) *nikak* — *někak*

1. *nijak*, žádným způsobem — *nějak*, nějakým způsobem
2. *naprosto*, vůbec, v žádné míře — *trochu*, částečně, do jisté míry

e) *nikterak* — *některak*

1. *nijak*, žádným způsobem — *nějak*, nějakým blíže neurčeným způsobem
2. *naprosto*, vůbec v žádné míře — *trochu*, částečně, do jisté míry

Ke způsobovým adverbium s významem zřetelovým lze počítat výrazy *mnedle*, *jehodle*, *tohodle*. (Výraz *mnedle* však změnil význam na spojkový „tedy“ a pak přešel v částici, srov. výše.)

Vedle významu způsobu se vyděluje ve staročeském materiálu poměrně zřetelně význam měrový. Nemá téměř žádné vlastní prostředky kromě 'formací od základů *koli*, *jeli* a *toli*. Při vyjádření míry deprominálními

¹⁴⁰⁾ Němec, Igor: Rekonstrukce lexikálního vývoje, Praha 1980, str. 131n. a také v stati citované sub 109.

adverbií jde jen o několik významových odstínů. Je jím dotaz po míře: *koliko* — *krát*, *jeliko*, *jelik*, *jelikož*, *jelikožto* s významy „kolik, jak velice, jakou měrou“. Výraz *jelikož* se spojoval s výrazem *toliko* ve význam „kolik, tolik“. Tázací význam měl také výraz *kterak* (dlúho); mohl být doplněn o výraz *kolí(věk)* a nabyl tak významu libovольnosti. Odpovídacími výrazy s funkcí blízkou deiktické a anaforické byly výrazy *toliko* a *sto-(li)ko*. Poměrně početně zastoupenou skupinu tvoří výrazy s významem malé míry. Jsou to formace utvořené z pronominálních adverbií způsobu, a to z jejich podob vyjadřujících neurčitost: *někako*, *některako* „poněkud, trochu, částečně, do jisté míry“; tytéž významy vyjadřovalo i zájmeno *něčso*. Výrazy *doněkud*, *doněkad*, *donikud* měly význam „poněkud“. Význam malé míry difference způsobu měl výraz *onačějie* „poněkud jinak“.

Neurčitou míru vyjadřovaly výrazy *kolikos*, *kolikosi* a *několikrát* „v několika případech, více než jednou“. Významu výrazu *krát* byl blízký význam, který měl výraz *násob* (vzniklý ze zájmenné podoby *sobě*, *se*) s významy „po sobě, za sebou, krát, násobeno stejným počtem“.

Popření určité míry vyjadřovaly výrazy *nikalež*, *netolik*, *netoliko*, *netolike*, *netolikož*, *netolíkto*, *netolíkl* s významem „nikoli tolik, ne tak mnoho“. (Už jsme konstatovali výše, že výrazy tohoto druhu měly blízko ke spojkové funkci: *netoliko* — *nýbrž* apod.). Zcela nulovou míru vyjadřovalo adverbium (zájmeno) *ničs(e)*.

Význam úplnosti, naplněné míry měla formace *ovšem* „docela, zcela“. Význam částečnosti vyjadřoval výraz *neovšem* „ne docela“. Míra vzhledem ke schopnosti byla vyjadřována výrazem *seč*, míra vyšší formou *nadto*.

Jako okrajové významy se vydělují vedle míry i významy příčiny a účelu. Zájmenné zastoupení významu příčiny je velmi obecné, vyjadřuje se zájmenem *co* a *to*. Okolnostní příčinný význam dodává předložka *pro*, tedy vzniknou výrazy *proč* a *proto*. (Tyto formace naznačují, kam až může systém dospět při zjednodušování významové rozrůzněnosti zájmenných adverbií. Jak je vidno, relevantní jsou významové protiklady tázací a netázací s významem deiktickým a anaforickým.)

Význam účelu je vyjadřován podobně. Předložkou je tu *na*, odpovídajícím výrazem adverbialním *nač*. Analogický jednoslovný výraz deiktický a anaforický **nato* adverbializací nevznikl ještě dosud.

Staročeská soustava pronominálních adverbií má několik charakteristických rysů. Na rozdíl od jiných slovnědruhových slovotvorných soustav, v nichž se slovotvorné kategorie v odpovídajících obdobích teprve formovaly nebo vyhraňovaly (např. adjektiva), máme v našem případě před sebou soubor ucelený a bohatě významově strukturovaný, s řadou synonymních výrazů. Tyto rysy vynikají i ve srovnání uvnitř slovního druhu, tj. v rámci staročeských adverbií vůbec. Došlo tu k průniku dvou hotových soustav významů: zájmenné a adverbialní. Významové protiklady, kterými obě soustavy disponovaly v době vzniku depronominálních adver-

bií, se v podstatě nezměnily dodnes. Zjednodušilo se lexikální obsazení, realizoval se poněkud jinak vztah význam — forma (došlo k přeskupení některých formací) a konečně se změnila i hlásková podoba řady výrazů. Jsme si ovšem vědomi toho, že v našem souboru nejde o celek fungující ve všech svých členech stejně od nejstaršího zachyceného období až po konec 15. stol. Ale domníváme se, že vzhledem ke stáří těchto slovtvorných kategorií a vzhledem k jejich poměrné stálosti, již osvědčují až do dnešního dne, nelze předpokládat příliš velké odlišnosti od našeho přehledu, které bychom snad mohli zjistit porovnáním synchronních průřezů jednotlivými časovými obdobími.

Nejnápadnějším rysem odlišujícím soubor staročeských zájmenných adverbíí od novočeského je jeho značná polylexie.¹¹¹⁾ Tento rys byl v průběhu dalšího vývoje velmi oslaben. Je pravděpodobné, že polylexie je v našem souboru rozsáhlejší, než by tomu bylo v synchronních průřezech, nicméně je jasné, že s vyhraňováním slovtvorné kategorie se počet prostředků s podobnou rolí snižuje. Polylexii nelze považovat za synonymii. Ta byla úplná jen málokdy. Výrazy se od sebe lišily silnějšími nebo slabšími odstíny citového zabarvení a zesílení významu, které jim dodávaly četné zesilovací částice: *-ž, -že* (dodávalo i spojkovou platnost), *-to, -ť, -ti, -no, -věk*, vložená částice *-va-* atd. Ne všechny hlásky na konci slova však měly tento charakter. (Uvedli jsme již, že konec adverbia je zatížen funkcí signalizovat slovní druh a navíc byl i nositelem rozlišení slovtvorné kategoriálního: *kdy, kda* časové — *kde* místní a směrové.) U řady adverbíí existovaly navíc hlásky paragogické (srov. výše a v EtymSISLJaz u jednotlivých hesel typu *kako, kterako* aj.). Jejich rolí zřejmě nebylo jen uspokojit libovůli mluvčího v rámci jazykové konvence, nýbrž se jimi dosahovalo vyrovnání v systému deprominálních adverbíí, a to co do počtu slabik.¹¹²⁾ Docházelo tak až k jisté uniformitě zakončení: *kako, kterako, kamo, tamo, onamo* atd. Změny, k nimž na konci tvarů docházelo, ať už to byla ztráta hlásky paragogické, nebo ztráta citových částic, vedly všechny posléze k tomu, aby se upevnil a zjednodušil vztah formy a významu, aby prostředky pro různé významy byly jednoznačné.

Chápeme-li polylexii jako inventář různých lexikálních jednotek užívaných k vyjádření jednoho významu téměř bez rozlišení, pak vidíme, že ke zjednodušení došlo dvěma typy pochodů: a) byly zrušeny varianty paragogické i zesílené typu *kamo, kdeže, kdežto, ondeno* atd., b) ubylo možností polylexémových, (tj. případů, kdy týž význam byl vyjadřován deriváty od různých základů). To se stalo v případech zániku formací jako *táy, onu, onudy, některda, tuž, stolko* atd., vymizely všechny formace od některých základů, jako byly: *jam-, jady-, sudy-, kda-, kehdy-, jekud-*,

¹¹¹⁾ Srov. Němec, Igor: op. cit. sub. 110, str. 137.

¹¹²⁾ Srov. o tom Jahn, Jan ve stati citované sub 99 a Němec, Igor: op. cit. sub 110, str. 136n.

kak-, *jeli-*. Některých výrazů bylo využito v soustavě spojek (*kdežto, jakž, však* aj., srov. výše).

Další změnou odlišující dnešní stav od zkoumaného je zjednodušení v deiktických řadách adverbii. Původní tříčlenný systém, se kterým počítá Jahn, už byl ve staré češtině částečně porušen. Jednak nebyly plně rozvinuty formy od základu *s-*ového a *ty*, které existovaly, začaly ke konci sledovaného období zase zanikat. Deiktický partner těchto útvarů, formace od základu *on-*, mají spíše opačnou vývojovou linii. V době rozkvětu forem *s-*ových se teprve dotvářely, takže koexistence všech významů v plném počtu tvarů nebyla nebo byla jen krátká. Naše zjištění se opírá o údaje ze StSl. Formace ze základu *on-* pocházejí většinou až z 2. pol. 14. století. Nejstarší doklad je *onamó* (GlosOpat), pochází z období do r. 1300. Adverbium *onde* má nejstarší výskyt v Alx B, tj. 1. pol. 14. stol., rovněž i *onady* (LegPil, ŽaltWittb), z období 1350 — 1380 je zachyceno *ondy* (Jeron M, BiblDrážd), *onehda* (BiblCard), *onak* (nikoli *onako*!) v Pulk B, *onudy* (Vít, MastMuz atd.) a konečně *onehdy* máme doloženo z období kolem pol. 15. stol. a později. (Zaznamenali jsme i adverbia časová a způsobová, protože tvořila s deiktickými místními soustavu.)

Významové charakteristiky, jak je uvádí StSl, neznamenají poukaz na předmět vzdálenější, než označuje adv. *tam* (jde obvykle o význam „v dohledu posluchače i mluvčího“), často se charakteristika kryje s významem diferenciatním, např. *onam, onde, onak* „jinam, jinde, jinak“ atd. nebo s významem neurčitým: *ondy* „za nějaký čas“, *onde* „někde“. Na pozdější zánik těchto adverbii mělo zřejmě vliv i porušení třístupňové deixe zájmené (*s-*, *t-*, *on-*) stejně tak jako nevyhraněný význam adverbialní, vyjadřovaný duplicitně jinými adverbii.

Další významnou změnou byly přesuny prostředků mezi významy místo, směr a čas. Základní tázací výraz pro místo, — *kde* — byl použitelný i pro směr a čas. Podobně nerozlišovalo místo a směr adverbium *tam*, místo a prosekutivost adverbium *onudy*. Lze tedy konstatovat, že frekventované výrazy *kde* a *tam* mohly být použity jako univerzální prostředky jednak tázací a jednak ukazovací v základních významových protikladech místo, směr (a čas). Vezmeme-li v úvahu i uvedenou vlastnost adverbia *onudy*, lze říci, že se tímto způsobem manifestovala významová struktura: nadřazený význam místní (zahrnující místo směr a prosekutivnost) a význam času zároveň s jejich výrazovými prostředky jako protiklad k významu a výrazovým prostředkům způsobu.

Ve skupině významů způsobových došlo rovněž k přesunům. Některé výrazy způsobové byly původně společné i pro význam míry. Byly to výrazy s významem neurčitého způsobu *některako, někako*, které měly význam i malé míry. Významy způsobu a míry se stýkaly i ve výrazu záporném *nikale(ž)*.

Celky významů lokálně temporálních a způsobových byly propojeny skrze výrazy *tudy* (*tuhdy*) a *nikudy* (*nikady*). Těch bylo možno použít jak

ve významu prosekutivním, tak i ve významu způsobovém. Šlo tu zřejmě o běžnou abstrakci významu „touto cestou“ ve význam „tímto způsobem“ (a „žádnou cestou“, „žádným způsobem“).

Tabulka ukazuje uvedené vztahy schematicky:

	Místo	Směr	Prosek.	Čas	Zpús.	Míra
<i>kde</i>	+	+	-	+	-	-
<i>sam</i>	+	+	-	-	-	-
<i>omudy</i>	+	-	+	-	-	-
<i>tu(h)dy</i>	-	-	+	-	+	-
<i>nikudy</i>	-	-	+	-	+	-
<i>něhterako</i>	-	-	-	-	+	+
<i>někako</i>	-	-	-	-	+	+
<i>nikale(ě)</i>	-	-	-	-	+	+

Zbývající změny jsou drobnějšího rázu a týkají se modifikačního slovo-
tvorného aparátu. Prefix označující libovolnost *neda-* by zaměněn za
leda-. Ubylo prostředků pro časový zápor: zanikly výrazy *nidokudž*, *ni-*
koda. Zmizela možnost použít výrazu *ovšem* v záporu (*neovšem*), tato
změna však souvisí s jeho změnou rolí významovou i slovnědruhovou:
význam adverbialní „(ne)docela, (ne)úplně“ přešel ve význam „zajisté“
a ve spojkové „ale“.

Se zánikem *mnedle* jako adverbia souvisí i zánik výrazů *jehodle* a *toho-*
dle.

Depronominální adverbia

— retrogradní seznam

oneda	StSl 483	otjinad	GebSl
onehda	StSl 483	dosad	GebSl 303
kda	GebSl 30	posad	EtymSISlJaz 2, 577
někda	StSl 502	otevšad	Túl
nikda	StSl 936	odtad	LegApŠ
nenikda	StSl 578	dotad	GebSl 312
jinda	GebSl 651	potad	EtymSISlJaz 2, 578
nikoda	StSl 936	ottad	LegUmučKl
násob	StSl 283	dosavad	GebSl 303
nač	StSl 26	dotavad	GebSl 303
jináč	GebSl 650	dosovad	GebSl 303
seč	LegUmuč	dotovad	GebSl 303
proč	CestMil	(jekud	GebSl 624)
odkad	LegSilv	doněkud	GebSl 299
doněkad	GebSl 299	donikud	GebSl 299
pokad	EtymSISlJaz 2, 572	pokud	EtymSISlJaz 2, 572

otjinud	GebSl 651	netolík	StSl 797
dosud	GebSl 303	jam	GebSl 598
dotud	GebSl 312	kam	LegJidD
potud	EtymSlSlJaz 2, 578	někam	GebSl 553, StSl 500
jináče	GebSl 650	nikam	StSl 935
kde	GebSl 30	jinam	LegMar
někde	StSl 503	onam	StSl 480
nikde(ě)	StSl 937	tam	LegMar
jinde	GebSl 651	za tím	LegDuch P
onde	StSl 480	mezitím	GebSl 349
sde	Túl	sěm	LegJidD
zde	LegJid D	ovšem	Túl, Kunh
onačejšie	StSl 479	neovšem	GebSl 578
někake	StSl 498	zatím	LegUmuč
nikake	StSl 933	potom	LegJidM
take	CestMil	napotom	StSl 215
netolike	StSl 797	najpotom	StSl 117
nikale	StSl 935	jako	GebSl 591
mnedle	GebSl 383	kako	GebSl 9
mikame	StSl 935	někako	StSl 498, GebSl 552
ničše	StSl 923n.	nikako	StSl 943
zavše	LegAp Š	jinako	GebSl 650
kdeže	GebSl 30	tako	LegUmuč
nikakeže	StSl 933	jeliko	GebSl 82
takeže	LegApD	koliko	GebSl 626
jiže	GebSl 673	toliko	
kakže	GebSl 9	netoliko	StSl 797
jamže	GebSl 598	stoliko	GlosOpat
kamže	GebSl 15	nestoliko	StSl 765
juže	GebSl 673	jamo	GebSl 598
kehdyže	GebSl 34	kamo	GebSl 15
koli	GebSl 80	nikamo	StSl 935
kdekoli	GebSl 32	onamo	StSl 480
nikoli	StSl 940	jinamo	LegJidM
kamkoli	GebSl 15	tamo	LegUmučKI
kakokoli	GebSl 9	ondeno	StSl 461
jakštokoli	LegApŠ	nacto	StSl 66
kadykoli	GebSl 8	kacto	GebSl 9
kudykoli	GebSl 173	netolíkto	StSl 797
kdežkoli	GebSl 32	proto	ModlKunh
kakžkoli	GebSl 11	jakšto	LegUmučKI
jamžkoli	GebSl 598	jadyšto	LegUmučKI
gdasi	CestMil	tuto	LegJakK
kdasi	GebSl 30	kdažto	GebSl 30
kakosi	GebSl 10	kdežto	GebSl 30
kolikosi	GebSl 83	jamžto	GebSl 598
kdysi	GebSl 33	jelikožto	GebSl 626
kudysi	GebSl 173	kehdyžto	GebSl 34
kakti	GebSl 9	kudyžto	GebSl 173
nějak	StSl 489	něčso	StSl 418
nijak	StSl 933	kdas	GebSl 30
kak	GebSl 9	ničs	StSl 923n.
někak	StSl 498	kdes	GebSl 32
jinak	GebSl 650	nedakdes	StSl 424
onak	StSl 479	nedakaks	StSl 424
tak	LegUmuč	kakos	GebSl 10
netak	GebSl 32	kolikos	GebSl 83
kakoholivěk	GebSl 15	kdys	GebSl 33
kamkolivěk	GebSl 9	kudys	GebSl 173
kamožkolivěk	Túl	kolikokrát	GebSl 82
jelik	GebSl 626	několikokrát	StSl 508

(kakt) netolikt	StSI 797	veždy	LegJidM
kakžf	GebSI 11	neveždy	StSI 883
mezitojů	GebSI 349	vždy	LegMar
onu	StSI 487	nev(ž)dycky	StSI 883
tu	CestMI1	kdaž	GebSI 30
kady	GebSI 8	nikdaž	StSI 936
nikady	StSI 933	nidokadž	StSI 930
jinady	GebSI 650	jekudž	GebSI 624
onady	StSI 479	nidokudž	StSI 930
všady	LegJakK, CestMI1	kdež	GebSI 30
všudy	CestMI1	nikděž	Tůl
tady	LegApS	nijakež	StSI 933
nikdy	LegDuch	takěž	LegJidM Modl Kunh
kehdy	GebSI 34	nikalež	StSI 935
onehdy	StSI 483	nikamež	StSI 935
tehdy	ModlKunh	již	GebSI 659
tuhdy	EtymSISlJaz 2, 694	jakž	LegUmuč
kdy	GebSI 33	nijakž	StSI 933
někdy	StSI 504, GebSI 554	kakž	GebSI 11
nikdy	StSI 938	nikakž	LegApD
nenikdy	GebSI 574, StSI 576	jamž	LegApS
jindy	GebSI 651	jakož	ModlKunh
ondy	StSI 482	takož	LegDuch
veždy	ModlKunh	jelikož	GebSI 626
všdy	LegApS	netolikož	StSI 797
tdy	LegMar	nikamož	StSI 935
kudy	GebSI 173	už	GebSI 673
někudy	GebSI 558 StSI 521	juž	GebSI 673, 650
nikudy	StSI 944	tuž	LegApS
jinudy	GebSI 651	jadyž	LegJidD
onudy	StSI 487	kehdyž	GebSI 34
sudy	StSI 479	kudyž	GebSI 178
tudy	LegUmuč		

Soustava významů a forem depronominálních adverbii

Významy	MÍSTO	SMĚR	PROSEKUTIVNOST	ČAS	ZPŮSOB (vlastní)	MÍRA	PŘÍČINA	ÚČEL	ZŘETEL
Tázací a odkazovací	kde kdež kdeže kdežto	kam kamo kamže kde jam jamo jamž jamže jamžto	kudy kudyž kudyžto kady jadyž jadyžto	kdy kda kde koli kdaž kdažto kehdy kehdy(že) kehdyžto	kak kako kakž kakžt kakže kakto kakť kakti jako jakž jakož jakšto kterak	kolikokrát jeliko jelik jelikož jelikožto kterak	proč	nač	
Netázací deiktické	tu tuto tady zde tam onde(no) onu onudy/-ady	šm šmo tam tamo onam, -o	sudy (i onady) tuhdy onudy (-ady)	juš tdy tehdy onďy onchdy, -s oneda	tak tako take tuž takož takež také takéže tudy	toliko stoliko onaččije	proto		mnedle jehodle tohodle

VÝZNAMY	MÍSTO	SMĚR	PROSEKUTIVNOST	ČAS	ZPŮSOB (vlastní)	MÍRA
diferenční	jinde onde	jinam jinamo onam	jinady jinudy	jindy jinda	jinak jinako jináč jináče onak (l)	
generalizační	všudy	všady všamo		vždy vždy zavše		ovšem
neurčitý	někde kdes některde onde	někam některde	někudy kudys kudyai	kdas kdasi někdy někda nenikdy nenikda ondy	někak někake někako nějak kakos kakosi některako	kolikos kolikosi několikrát
libovůlnost	kdekoli kdežkoli nedakdes	kamkoli kamkolivěk kamžkolivěk jamžkoli	kudykoli kadykoli	jekudkoli	kakokoli kakokolivěk kakžkoli jakžtokoli nedakaka	kterakoli(věk)

Významy	MÍSTO	SMĚR	PROSEKUTIV- NOST	ČAS	ZPŮSOB (vlastní)	MÍRA
zápor	nikdě nikde nikdež	nikamu nikame nikamo nikamež nikamož nikde	nikudy	nikdy nikda nikdaž nikoda nidokadž nidokudž nevždycky nevešdy	nikakto nikake nikakž nikakeže nikakžt nikady nikoli nikale(ž) nikterak nijak nijakž nijakež netak	nikalež netolík netoliko netolike netolikož netolikto netolikt nič(se)
specifikační předložkový a jiný	meziťoju meziťiem	odkad odťad odťud dotad dotud dotavad dosud dosad dosavad dosovad odjinud odjinad odevšad pokad pokud potad potud posad posud		(jekud) (jekudž) dosad dosud dosavad dosovad dotad dotud dotovad dotavad meziťiem zaťiem zatím potom napotom najpotom		někako některako něčo doněkud doněkad neovšiem seť nadto